

SLOVARSKI OPIS PRAGMATIČNO-DISKURZNE RAZSEŽNOSTI LEKSIKALNE RABE

Darinka Verdonik

Fakulteta za elektrotehniko, računalništvo in informatiko, Maribor

UDK 81'374:81'271:81'42

Prispevek predstavi problematiko slovarskega opisa izrazov, ki so sami po sebi ali v nekaterih rabah izpraznjeni semantičnega pomena. Problemi so vsaj treh vrst: kateri teoretski in metodološki aparat izbrati za interpretiranje pragmatično-diskurzni funkcij; kako se čim bolj izogniti subjektivni interpretaciji in vplivu konteksta na interpretacijo; kako najti pravo mero med opisom, ki je lahko na eni strani skrčen le na najbolj temeljne, splošne, prototipske funkcije in rabe ali na drugi strani razpršen v opisovanje številnih odtenkov v različnih rabah.

diskurzni označevalci, slovar, govorni jezik, pragmatičen, analiza diskurza

The paper discusses the question of the lexicographic description of discourse markers – expressions that are in some usages depleted of their semantic meaning. The problems are at least of three kinds: what theoretical model should be used to interpret the pragmatic and discourse functions; avoiding subjective interpretation as much as possible; and finding an appropriate balance between over-detailed description and too general, brief description.

discourse markers, dictionary, spoken language, pragmatic, discourse analysis

1 Uvod

V prispevku se ukvarjamo s problematiko, ki jo v slovarski opis vnašajo leksikalne enote, rabljene pretežno v pragmatično-diskurzni oz. metadiskurzni funkcijah. Značilne so zlasti za govorni diskurz, kjer lahko njihova raba po pogostosti v določenih žanrih dosega celo nad 10 % vseh pojavnih (Verdonik 2007), kar pa ne pomeni, da jih ne rabimo tudi v pisni komunikaciji, kjer so tovrstni elementi pogosteje prepoznani kot metabesedilo (Pisanski Peterlin 2011). Največ pozornosti tem leksikalnim enotam namenja analiza diskurza, kjer se zanje uporabljajo termini, kot so pragmatični označevalci, pragmatični/diskurzni členki, (diskurzni/besedilni) konektorji oz. povezovalci, metabesedilni elementi itn. Danes široko uporabljan termin, ki pa se pogosto nanaša na dokaj standarden, omejen nabor izrazov, je diskurzni označevalci (Schiffrin 1987; Aijmer 1996; Blakemore 2002), vendar se koncept širi in vse bolj odpira novim izrazom – tako Vincent (2005: 189) definira diskurzne označevalce kot »katerikoli element, ki opravlja funkcijo organiziranja diskurza«, kar je zelo široka, odprta definicija. V slovenščini so diskurzni označevalci le deloma raziskani, v manjši meri skozi analizo posameznih izrazov (Verdonik 2007; Balažic Bulc 2009), večkrat pa se avtorji ukvarjajo s skupinami izrazov, med katerimi prepoznajo skupne funkcije in druge lastnosti: besedilni povezovalci (Gorjanc 1998; Smolej 2004;

Schlamberger Brezar 2007), kazalci stopnje besedilne zgradbe (Smolej 2010), označevalci odprte propozicije (Verdonik, Kačič 2012a), metabesedilni kažipoti in označevalci odnosa do vsebine (Pisanski Peterlin 2011), religiozni izrazi kot pragmatično rabljeni označevalci odnosa do vsebine (Verdonik, Kačič 2012b) itn.

Čeprav nismo našli posebne eksplicitne obravnave slovarskega opisa leksikalnih enot, ki so lahko prevladujoče rabljene tudi v pragmatično-diskurzni funkcijah, tudi v dosedanjih osnutkih konceptov novih slovarjev za slovenski jezik (še) ne (Krek idr. 2013; Gliha Komac idr. 2015), pa najdemo v SSKJ posamezne opise, ki kažejo na tovrstno rabo besed (*ja* – izraža obotavljanje, pomislek: *ja, čakaj malo, da premislim; no* – izraža spodbudo, poziv: *no, le pojdi*) in v obeh osnutkih konceptov prisoten pojem pragmatičnosti jezikovne rabe. Vprašanje zato morda ni povsem neznan, je pa gotovo nekoliko zapostavljeno in šele aktualne raziskave diskurzni označevalcev in drugih metabesedilnih elementov odpirajo njegove prave razsežnosti.

Ob tem da se o funkcijah posameznih diskurzni označevalcev danes pogosto razpravlja v obsegu znanstvenega članka ali širše, pa je morda še večji problem kot obsežnost in kompleksnost razlage njihove rabe ustrezna interpretacija njihovih funkcij, tudi kadar imamo opraviti z enim samim tipom ali primerom rabe. Kot bomo pokazali, si namreč interpretacije funkcij diskurzni označevalcev lahko tudi delno nasprotujejo.

V nadaljevanju razpravljamo o problematiki interpretacije pomena in funkcij pragmatično-diskurzni izrazov s treh vidikov: v sekciji 2 nakažemo, kako so opisani v aktualnih slovarjih, v sekciji 3 prikažemo primer teoretskih razhajanj pri njihovi interpretaciji v analizi diskurza, v sekciji 4 pa ponazorimo probleme pri interpretaciji njihovega pomena in funkcij s kvalitativno analizo izbranega primera.

2 Opisi diskurzni označevalcev v slovarjih

Obstoječe opise na kratko predstavimo za aktualne slovenske slovarje, kot primer relevantne prakse v tujini pa izpostavimo enega redkih institucionalnih slovarskih projektov, posvečenih izključno opisu govornega jezika – slovar danskega govornega jezika.

2.1 Slovar slovenskega knjižnega jezika

Opis slovenskega jezika v SSKJ 2 temelji predvsem na zapisanih besedilih iz obdobja od druge polovice 19. stoletja do 2013. Diskurzni označevalci v govornem jeziku prevzemajo nekatere funkcije, ki jih nimajo v pisni rabi, niti ob literarnem približevanju govornemu jeziku. Glede na gradivno osnovo za SSKJ 2 zato lahko pričakujemo, da nekatere tipične pragmatično-diskurzne prvine govorne rabe niso zabeležene. Kljub temu SSKJ 2 zazna pragmatično-diskurzne funkcije mnogih besed, rabljenih kot diskurzni označevalci, npr. *mhm, dobro, pogledati*. Toda opis teh funkcij je pogosto slabo premišljen in odvisen od konteksta. Tukaj imamo prostor, da to podrobneje ponazorimo samo z enim primerom. Izbrali smo diskurzni označevalec *zdaj*.

SSKJ (in povsem enako SSKJ 2) v nekaterih točkah opisuje pomene *zdaj* v smislu njegovih diskurzivnih funkcij, ne semantičnega pomena, izrazito npr. v točkah 6 do 9, kjer opisuje *zdaj* kot »poudarja zahtevo«, »izraža negotovost, nejevoljo«, »izraža nasprotje s prej povedanim«, »izraža zapovrstnost pri menjavanju, izmenjavanju«, »izraža, da se bo dejanje zgodilo v najbližji prihodnosti«. Take interpretacije močno temeljijo na semantiki jezikovnega konteksta, ki obdaja *zdaj*. Poudarjanje zahteve je npr. ilustrirano z *Zdaj boš delal tako, kot ti bom pokazal*. Da gre za zahtevo, razumemo šele iz celotne izjave; zahteva je poudarjena z velelniško obliko, s tonom in še čim, koliko in ali sploh k poudarjanju zahteve prispeva *zdaj*, pa je skrajno negotovo. Kakor torej po eni strani navedene razlage kažejo zavedanje, da je *zdaj* rabljen tudi prevladujoče pragmatično-diskurzno, pa so hkrati premalo preiščljene. Podobno lahko ugotovljamo za večino tovrstnih opisov v SSKJ in SSKJ 2.

Raziskave rabe *zdaj* v pragmatično-diskurzivnih funkcijah na drugi strani kažejo sledeče: M. Schlamberger Brezar (1998) vidi *zdaj* predvsem v povezovalni funkciji, uvrsti ga med proaktivne zaznamovalce zgradbe interakcije. Tudi M. Smolej (2004) zanima predvsem besedilno povezovanje, natančneje povezovalna funkcija členkov. V tem sklopu vidi *zdaj* kot delilni signal, za te pa je po njenem značilno, da se funkcijsko »udejanjajo na ravni organizacije besedila, ko signalizirajo začetek besedila, konec, prekinjanje, ponovno navezovanje ...« (Smolej 2004: 54). Pri D. Verdonik (2007) je *zdaj* analiziran na gradivu telefonskih pogovorov v turizmu. Izpostavljeno je težko ločevanje med rabami, kjer je *zdaj* rabljen predvsem kot del propozicijske vsebine (*eee pa se da to nekako da je kašno informacijo zdaj zvem?*), in med prevladujoče pragmatično-diskurzivnimi rabami (*eee zdaj hotel Neptun mamó tudi v Tučepih*). Ugotovljeno je, da povezuje diskurz s trenutkom govorjenja. V rabi skupaj s *pa* ali glagolom *zanimati* je izrazito napovedovalen, tudi sicer je usmerjen naprej v diskurz. Pogosto je rabljen med skladijsko ali vsebinsko šibkeje povezanimi zaporednimi deli propozicijske vsebine.

Te razlage torej izpostavljajo povezovalno funkcijo *zdaj*, ki pa je opredeljena samo v splošnem, kot povezovanje šibkeje povezanih enot diskurza, ne pa tudi v smislu interpretiranja razmerij med enotami diskurza, ki bi jih *zdaj* morebiti vzpostavljal. Izpostavljeno je, da njegova časovnoreferenčna funkcija zaznamuje tudi pragmatično-diskurzno rabo in da je proaktivno usmerjen.

2.2 Slovar danskega govorenega jezika

Slovar danskega govorenega jezika (Ordbog over Dansk Talesprog; <http://odt.hum.ku.dk>) je eden redkih projektov, izrecno usmerjenih v slovarski opis izrazov, značilnih za govorno rabo, zato je za našo razpravo posebej zanimiv. Projekt še teče in celoten slovar še ni izdelan. Temelji (in temeljil bo) izključno na govorenem gradivu, na korpusu sociolingvističnih intervjujev v obsegu 7 mio. besed. Namen ni obdelati celoten leksikalni inventar, pač pa vidijo slovar govorenega jezika kot dopolnitev tradicionalnim slovarjem, v katerih jezikovni opis temelji na pisnem gradivu. Marca 2015 je na spletnem mestu, kjer se lahko dostopa do slovarja,

predstavljenih skupno 39 gesel, ki vključujejo večinoma medmete in sorodne izraze (*aha, av, ej, fuck, hallo, hey, uha, ups, wow, yes ...*).

Za slovaropisno prakso zanimiv je seznam funkcij, s katerimi opisujejo rabo opisanih besed v govornem jeziku. Ločijo funkcije, povezane z: zaključevanjem oz. na drugi strani začevanjem (bodisi izjave, teme, pogovora); menjavanjem vlog; odvisnim govorom; menjavanjem teme; emocijami; izražanjem odnosa (pozitivnega ali negativnega); vzdrževanjem stika; odzivom na fizične dogodke, kot je npr. padec; izražanjem védenja in misli; pritegovanjem pozornosti; sporočanjem, da izrečeno ni bilo sprejeto/razumljeno, itn. Seznam je dragocen predvsem v smislu, da so na enem mestu pregledno zbrane različne funkcije, s katerimi opisujejo pragmatično-diskurzne leksikalne enote. Ali je ta seznam ustrezno robusten, da vzdrži različne analitične poglede, in hkrati za uporabnika najbolj razumljiv, pa lahko na tem mestu le ugibamo in privzamemo potreben zadržek.

3 Različne interpretacije istega diskurznega označevalca v analizi diskurza

Težavnost objektivne interpretacije pragmatično-diskurznih izrazov pogosto vodi v (delno) različne interpretacije istega izraza, kar se pogosto zgodi tudi v analizi diskurza, še zlasti če se interpretaciji približamo iz različnih teoretskih izhodišč, kot bomo pokazali na primeru angleškega diskurznega označevalca *now* 'zdaj'. Ta je veliko podrobneje in obsežneje analiziran s strani različnih avtorjev kot slovenski *zdaj*. Primerjali bomo analizo *now* v do danes verjetno najširše citirani področni literaturi, monografiji D. Schiffrin (1987), analizo v desetletje kasneje podobno prepoznalni in široko citirani raziskavi K. Aijmer (1996) in nasprotno interpretacijo Schourupa (2011).

D. Schiffrin (1987) se približa problematiki diskurznih označevalcev z vidika koherence in jih posledično vidi predvsem kot izraze, ki pomagajo vzpostavljati koherentnost diskurza na različnih ravneh. Predlaga, da je diskurz rezultat različnih medsebojno povezanih komponent, vsaka s svojo vrsto koherence. V tem modelu označi *now* kot primarno diskurzni označevalec predstavne strukture (odraža razmerja med predstavami, idejami), sekundarno pa kot označevalec okvira sodelovanja (odraža razmerje med tvorcem in naslovnikom ter odnos do izjav). *Now* po njeni interpretaciji signalizira, da je to, kar bo sledilo, del neke večje diskurzne (npr. tematske) strukture in mora biti interpretirano kot podrejena enota v razmerju do te strukture. Hkrati označuje, kako govorec usmerja tok pogovora in vabi sogovornika, naj pri tem sodeluje.

K. Aijmer (1996) se loti tematike diskurznih označevalcev (oz. diskurznih členkov, kot jih imenuje) s funkcijskega vidika. *Now* označi nekoliko drugače kot D. Schiffrin: vidi ga kot označevalec mej med enotami diskurza (odstavki, podtemami), ki označuje premik v temi pogovora. Ti premiki so lahko zelo drobni in mehki ali pa tudi bolj grobi ali manj ustrezni. Hkrati ga označi kot označevalec subjektivne modalnosti, ker je povezan z govorcem, in kot emocionalni ojačevalec, ki lahko nosi pozitivni ali negativni ton.

Čeprav v interpretaciji D. Schiffrin in K. Aijmer zaznamo nekaj razlik, pa je med njima tudi precej skupnega, kot povzame Schourup (2011), ko pravi, da obe interpretaciji vidita *now* kot označevalec, katerega osrednja funkcija je povezana s strukturiranjem diskurza. Sam tako interpretacijo zavrača. Teoretsko izhaja iz teorije relevantnosti, po kateri uspešno definiranje koherentnosti (in povezano s tem povezav med enotami diskurza, ki jih med drugim po mnenju mnogih avtorjev izražajo tudi diskurzni označevalci) ni pogoj za uspešno razumevanje besedila, ampak rezultat le-tega. Po njegovi interpretaciji *now* v proceduralnem smislu nosi pomen »procesiraj izjavo v kontekstu, ki je deloma vidno nov glede na predpostavke, ki so bile do zdaj visoko aktivirane« (Schourup 2011: 2021). V tej interpretaciji se *now* nanaša na novost v kontekstu, ne na novost v besedilu, njegova funkcija pa je pomagati naslovniku, da z manj miselnega napora najde smiselno razumevanje izjave, ki sledi *now*.

4 (Ne)moč analize funkcij diskurznih označevalcev

Nakazali smo že, da je interpretacija pomenov in funkcij pragmatično-diskurznih izrazov nadvse težavna. Da bi problem spoznali od blizu, bomo skušali kvalitativno analizirati izbrano rabo diskurznega označevalca *zdaj*. Primer je vzet iz korpusa Gos.

Primer:

Babica vnučinki pripoveduje o svojih izkušnjah pri anketiranju starejših občanov v svoji bližnji okolici, ki ga izvaja za evropski projekt Starejši starejšim za boljšo kakovost življenja doma:

[...] v glavnem starejši so kr kr lepo preskrbljeni lepo živijo | eee malo kateri je tak da je sam ne čisto sam | eee ma() se pa takoj opazi ne če ni v družini vse tako ne ker vidim potem svoji hočjo kr zraven bit ne pa ne bi smeli bit | **zdaj** pa če jim jaz rečem da ne smejo ne potem pa si mislijo da boh ve kaj jih bom vprašala ne

Kakšno/e funkcijo/e ima v tem segmentu označeni izraz *zdaj*? Mogoče interpretacije so:

- (1) poudarjanje: govorka želi poudariti to, kar bo povedala;
- (2) vzpostavljanje koherence: govorka vzpostavlja povezavo s predhodno izjavo in na ta način ohranja koherentnost diskurza; lahko skušamo določiti tudi vrsto konektorskega razmerja: kot mogoča interpretacija se ponujajo vezalno, sklepalno ali protivno razmerje;
- (3) izmenjavanje vlog: govorka z *zdaj* nakaže sogovornici, da bo začela novo izjavo in da želi povedati še več, torej uravnava izmenjavanje vlog;
- (4) procesi tvorjenja v spontanem govoru: govorka uporablja *zdaj pa* kot priročno govorno formulo, ki jo večkrat uporablja v spontanem govoru.

Tovrstne razlage se pogosto pripisujejo diskurznim označevalcem, kot je *zdaj*, in s tem nikakor nismo izčrpali vseh mogočih interpretacij. Toda kako naj vemo, katera od teh je bolj točna, bolj prava, ali so vse hkrati prave ali pa so prave kake druge, ki se jih nismo spomnili? Kako naj to ve leksikograf, ko opisuje ta izraz? Sklep, ki ga predlagamo na podlagi še drugih tovrstnih izkušenj, je, da podrobno opisovanje in natančno

specificiranje rab vodi v zadrege in subjektivnost ter da je čim bolj posplošena, skopa informacija, opremljena z ustreznimi zgledi, lahko bolj (in dovolj) natančna.

5 Zaključek

Povzamemo lahko, da so problemi, ki se odpirajo pri slovarskem opisu pragmatično-diskurzni razsežnosti leksikalne rabe, vsaj treh vrst: (1) kateri teoretski in metodološki aparat izbrati za interpretiranje diskurzni funkcij, (2) kako se čim bolj izogniti subjektivni interpretaciji in vplivu konteksta na interpretacijo, (3) kako najti pravo mero med opisom, ki je lahko na eni strani skrčen le na najbolj temeljne, splošne, prototipske funkcije in rabe ali na drugi strani razpršen v opisovanje številnih odtenkov v različnih rabah.

Problematika opisovanja pragmatično-diskurzni funkcij leksikalne rabe s poudarkom na leksikografskem vidiku je široko prisotna v analizi diskurza in večkrat avtorji na problem eksplicitno opozarjajo. Tako J. Cheshire (2007) izpostavi kot osrednje težave, da so pragmatično-diskurzni izrazi po naravi taki, da opravljajo več različni funkcij hkrati, in da ne smemo spregledati ostalih elementov jezikovnega konteksta, ki v vsaki posamezni rabi prispevajo k njihovim funkcijam. Tako razmišljanje nas privede k dilemi, ali je pripisovanje splošnih, tipičnih pragmatično-diskurzni funkcij posameznim izrazom sploh mogoče, če gre za dimenzijo jezikovne rabe, ki smo jo v njenem izhodišču (ko je prevladoval pojem pragmatičnosti) vezali na »pomen v razmerju do govorne situacije« (Leech 1983: 14), slednje pa so v temeljih unikatne.

J. Cheshire (2007) zastopa stališče nezmožnosti posploševanja pragmatično-diskurzni funkcij in pripisovanja primarnih ali sekundarnih funkcij, kar pa je seveda precej skrajno. Celo če pogledamo primere različni interpretacij angleškega diskurznega označevalca *now* 'zdaj', opisane v razdelku 3, je videti, da vendarle obstaja neka skupna bit in da je glavnina težave, kako to bit, ki jo globoko v sebi poznamo, ozavestiti in ubesediti. S tem pa smo pri prastari leksikografski dilemi: kako izraziti z jezikom to, kar o besedah vemo oz. imamo shranjeno globoko v sebi.

Literatura

- AIJMER, Karin, 1996: *English Discourse Particles: Evidence from a Corpus*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- BALAŽIC BULC, Tatjana, 2009: *Torej, namreč, zato ... o konektorjih*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- BLAKEMORE, Diane, 2002: *Relevance and Linguistic Meaning: The Semantics and Pragmatics of Discourse Markers*. Cambridge: Cambridge University Press.
- CHESHIRE, Jenny, 2007: Discourse variation, grammaticalisation and stuff like that. *Journal of Sociolinguistics* 11/2. 155–193.
- GLIHA KOMAC, Nataša idr., 2015: *Osnutek koncepta novega razlagalnega slovarja slovenskega knjižnega jezika: Različica 1.1*. Ljubljana: Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU.
- GORJANC, Vojko, 1998. Konektorji v slovnem opisu znanstvenega besedila. *Slavistična revija* 46/4. 367–388.
- KREK, Simon, KOSEM, Iztok, GANTAR, Polona, 2013: *Predlog za izdelavo Slovarja sodobnega slovenskega jezika*. Ljubljana: s. n. http://trojina.org/slovar-predlog/datoteke/Predlog_SSSJ_v1.1.pdf

- LEECH, Geoffrey, 1983: *Principles of Pragmatics*. London, New York: Longman.
- PISANSKI PETERLIN, Agnes, 2011: *Metabesedilo med dvema kulturama*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- SCHIFFRIN, Deborah, 1987: *Discourse Markers*. Cambridge: Cambridge University Press.
- SCHLAMBERGER BREZAR, Mojca, 1998: Vloga povezovalcev v diskurzu. Inka Štrukelj (ur.): *Jezik za danes in jutri*. Ljubljana: Društvo za uporabno jezikoslovje Slovenije. 194–202.
- SCHLAMBERGER BREZAR, Mojca, 2007: Vloga povezovalcev v govorjenem diskurzu. *Jezik in slovstvo* 52/3–4. 21–32.
- SCHOURUP, Lawrence, 2011: A discourse marker *now*: A relevance-theoretic approach. *Journal of Pragmatics* 43. 2110–2129.
- SMOLEJ, Mojca, 2004: Členki kot besedilni povezovalci. *Jezik in slovstvo* 49/5. 45–57.
- SMOLEJ, Mojca, 2010. Kazalci stopnje besedilne zgradbe v govorjenih narativnih besedilih. Irena Novak Popov (ur.): *Vloge središča: konvergenca regij in kultur*. Ljubljana: Zveza društev Slavistično društvo Slovenije. 91–102.
- VERDONIK, Darinka, 2007: *Jezikovni elementi spontanosti v govoru: Diskurzni označevalci in popravljanja*. Maribor: Slavistično društvo.
- VERDONIK, Darinka, KAČIČ, Zdravko, 2012b: Pragmatic functions of Christian expressions in spoken discourse. *Linguistica* 52. 309–321.
- VINCENT, Diane, 2005: The journey of non-standard discourse markers in Quebec French: Networks based on exemplifications. *Journal of Historical Pragmatics* 6/2. 188–210.